

Інтерв'ю з Еллою Ламах про розвиток феміністичного активізму і гендерної політики в Україні

4 жовтня 2018

Тамара Марценюк

соціологиня, гендерна експертка і освітня активістка

Тамара Марценюк – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Києво-Могилянської академії, гостьова дослідниця низки міжнародних програм, зокрема, програми ім. Фулбрайта у Колумбійському університеті (США, 2017-2018). Авторка більше 100 наукових праць (у міжнародних і українських фахових виданнях), низки публіцистичних статей, розділів підручників і книг, зокрема «Гендер для всіх. Виклик стереотипам» (2017), «Чому не варто боятися фемінізму» (2018), «Захисники галактики: влада і криза в чоловічому світі» (2020). Викладає на кафедрі соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» з 2004 року. Близько 20 років займається дослідженнями на гендерну тематику. Сфера наукових інтересів – соціальна структура суспільства і гендерні відносини, гендер і політика, різноманітні форми жіночого активізму (у період від ЄвроМайдану 2013-2014 років до повномасштабного вторгнення) тощо. Має популярний онлайн курс на платформі «Прометеус» «Жінки і чоловіки: гендер для всіх». Поділяє ідею публічної соціології – науки і досліджень заради суспільних змін, тому постійно залучена у різноманітні міжнародні дослідницькі або викладацькі проекти. Із 2015 року разом із дослідницькою командою провела серію із п'яти соціологічних досліджень «Невидимий батальйон» про становище жінок у Збройних силах України. У 2023 році за внесок у дослідження на тематику фемінізму і гендерної нерівності отримала міжнародну нагороду ім. Емми Голдман.

Елла Ламах[1]. — гендерна експертка, тренерка, активістка. Голова правління Всеукраїнської громадської організації «Центр “Розвиток демократії”»[2], створеної 2003 року. Члени Центру працюють за програмами «Права людини», «Лідерство», «Розробка та впровадження кампаній громадянського представництва», «Гнучка демократія», «Практичне право», «Гендерна рівність», «Дебати», «Запобігання насильству та протидія торгівлі людьми», «Здоровий спосіб життя», у рамках яких успішно реалізовано 33 проекти.

У 1990-х роках очолювала молодіжне крило Союзу українок. Працювала директоркою (2005–2011) департаменту сімейної, гендерної політики і демографічного розвитку Міністерства у справах сім'ї, молоді і спорту. Розробляла державні програми із забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, зокрема й останню **Державну соціальну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року**[3]. Одна зі співавторок Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року[4]. Співзасновниця мережі «Стоп насильство», національної кампанії «Стоп насильству» (2008), членкиня мережі «Національна гендерна стратегічна платформа»[5].

Навчалася в аспірантурі кафедри державної політики й управління політичними процесами Національної академії державного управління при Президентові України. Учасниця низки міжнародних програм, серед яких Програма ім. Фулбрайта (2015/2016 навчальний рік, дослідниця в центрі Вудро Вільсона в інституті Кеннана у Вашингтоні, тема «Американський досвід для України в розробці системи соціального забезпечення для ветеранів війни і їхніх сімей»).

Вибрані публікації:

1. *Ламах, Елла. Гендерна складова у політиці протидії ВІЛ-інфекції в Україні // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2013. — № 1. — С. 271–278.*
2. *Посібник із комплексного гендерного підходу до протидії ВІЛ та СНІДу на робочих місцях. — Женева: Міжнародне бюро праці, 2011.*
3. *«Ми різні — ми рівні». Основи культури гендерної рівності: Навч. посібник для учнів 9–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. Олени Семиколенової. — К.: К.І.С., 2007. — 176 с.*
4. *Ламах Елла, Синявська Ірина. Жінки-політики—про жінок в українській політиці, 2006.*

Вибрані інтерв'ю:

- *У США поважають ветеранів, у цьому різниця з Україною — дослідниця // Радіо Свобода. 26 лютого 2016 року.*
- *Навіщо нам гендер? // День. 23 вересня 2008 року.*

Т. М.: Що і як спонукало вас зайнятися питаннями прав жінок і забезпечення гендерної рівності? Як усе починалося?

Е. Л.: Починалося все з моєї мами, яка брала активну участь у жіночому русі. Після незалежності України почав відроджуватися Союз українок^[6], і моя мама, Катерина Стеценко, була якраз у тій команді. Серед інших слід назвати Олену Суслову, Галину Дацюк, Надію Самуляк, Олену Замостян. Це були прогресивні феміністки в Союзі українок, які відроджували цю організацію.

Так завдяки своїй мамі я теж потрапила в цю організацію і дізналася про історію жіночого руху. Для мене ці жінки-активістки стали взірцем: вони були сучасними, прогресивними. Це не були пані, які займалися тільки подарунками до дня Святого Миколая і сиротинцями. Це були передові лідерки, які прагнули відродити жіночий рух і привернути увагу до тематики прав жінок.

Якраз у Союзі українок відроджувалося молодіжне крило (так зване «дівоче крило»), і мене запросили його очолити. Я запрошувала дівчат із шкіл, ми створювали дівочі клуби в школах. У двох школах міста Києва ми мали дівочі клуби, де говорили, зокрема, про права жінок і дівчат.

Т. М.: Де ви на той час отримували знання про фемінізм і жіночі права?

Е. Л.: Завдяки лідеркам Союзу українок тоді я дізналася про фемінізм і права жінок саме з феміністичного погляду. Однак пізніше, коли організацію очолила Лілія Григорович, вона перестала бути саме феміністичною. Усі жінки, які стояли біля витоків відродженого Союзу українок, покинули цю організацію, і я з ними.

У той час я працювала у фонді Відродження, який започаткував жіночу програму, — ми підтримували розвиток жіночих організацій. Олена Суслова заснувала Інформаційно-консультативний жіночий центр [7]. Паралельно в Україну прийшов великий проект (USAID) американської організації Вінрок Інтернешнл. Проект, спрямований на розвиток жіночого руху, здобув підтримку уряд США. Ми всі тоді всього вчилися разом, плюс одночасно заходилися створювати Жіночий консорціум України. Ця організація мала розбудовувати мережу жінок, котрі засновували жіночі організації для розвитку гендерного руху, феміністичного руху.

На той час я вже професійно почала працювати в проекті жіночого лідерства, і моїм завданням було допомагати жінкам створювати їхні жіночі громадські організації, розвивати жіночі мережі. Ми давали міні-гранти саме для жінок, які боролися за права жінок, проводили навчання у сфері прав жінок.

Т. М.: Розкажіть, будь ласка, про географію і специфіку жіночих організацій у 1990-х роках.

Е. Л.: Тоді мені як молодій людині насамперед було цікаво, що одразу відродилися або виникли такі організації, як Жіноча рада, Союз жінок України, Спілка жінок України, які мало нагадували саме феміністичний рух. Паралельно поставали жіночі організації нової генерації, які розглядали свою діяльність суто як феміністичну (Олена Микитась у Херсоні, Люба Максимович у Львові, Центр «Розрада» в Києві й інші). І мені приємно, що я долучилася до процесу створення й розвитку жіночого руху в Україні.

У 1990-х дуже багато різних зустрічей проводила Соломія Павличко, врешті-решт її статті, різні відкриті дискусії породили хвилю: багато жінок почали займатися темою фемінізму, вивчати її. Відомою фігурою була й Оксана Забужко. Павличко й Забужко допомагали зрозуміти, що таке жіночий рух, що таке саме феміністичний рух. Одночасно я співпрацювала зі Спілкою жінок України, Жіночою громадою, Союзом українок, що їх представляли головно жінки середнього і старшого віку. Вони говорили радше про роль жінки як Берегині, про актуальні для жінок питання, як-от жіноче здоров'я.

Жіноча рада була прогресивнішою. Там я познайомилася з Ларисою Кобилянською (вона тоді представляла Жіночу раду), Марією Драч, яка належала до пропартійного жіночого руху. Цей пропартійний жіночий

рух тоді здавався мені суцільними конгресами, симпозиумами й пропозиціями: «А давайте зустрінемося і поговоримо». То були тільки гасла.

Поруч із ними були нові громадські організації, які передусім проводили навчання з гендерної політики, прав жінок. Почали зароджуватися і професійні жіночі організації, наприклад, ми познайомилися з Міжнародним гуманітарним центром «Розрада»[8], який уже тоді цілеспрямовано займався і говорив про протидію гендерному насильству.

Тобто загалом варто розрізняти жіночі організації, які виникли завдяки проектам міжнародної технічної допомоги і мали прогресивніші знання та організації так званого традиційного спрямування.

Т. М.: Який напрям діяльності жіночих феміністичних організацій був популярним у 1990-х роках?

Е. Л.: Тоді по всій Україні дуже активно працював Жіночий консорціум[9], який постав завдяки проекту «Жіноче лідерство» Вінрок Інтернешнл. І перші наші проекти покликані були якраз відповісти на питання, чому потрібне жіноче лідерство, що таке права жінок, які є види гендерної дискримінації. Ми говорили про дискримінацію на робочому місці, чому зарплати жінок менші, які існують гендерні стереотипи. Багато тренінгів було спрямовано саме на це — на розуміння, чому важливе жіноче лідерство, на вирішення конфліктів. Потім ми говорили про економічний складник, економічні можливості жінок. Суттєву частину становили проекти з протидії насильству — протидія торгівлі людьми, зокрема жінками.

Т. М.: Ви досить довго працювали на державній службі і займалися гендерною тематикою. Будь ласка, розкажіть про особливості цієї роботи.

Е. Л.: Передусім хочу сказати, що навіть у міжнародних проектах і громадських організаціях ми активно співпрацювали з Міністерством у справах сім'ї і молоді — воно в різні часи по-різному називалося. І ми з ним працювали як експертки для створення нових програм з гендерної рівності. Тоді це називали не гендерною рівністю, а становищем жінок, питаннями материнства і дитинства. Спочатку така програма називалася Національний план дій на 1997–2000 роки щодо покращення становища жінок і підвищення їхньої ролі в суспільстві, наступна — Національний план дій щодо покращення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності в суспільстві на 2001–2005 роки. І ось нарешті Державна програма з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року[10].

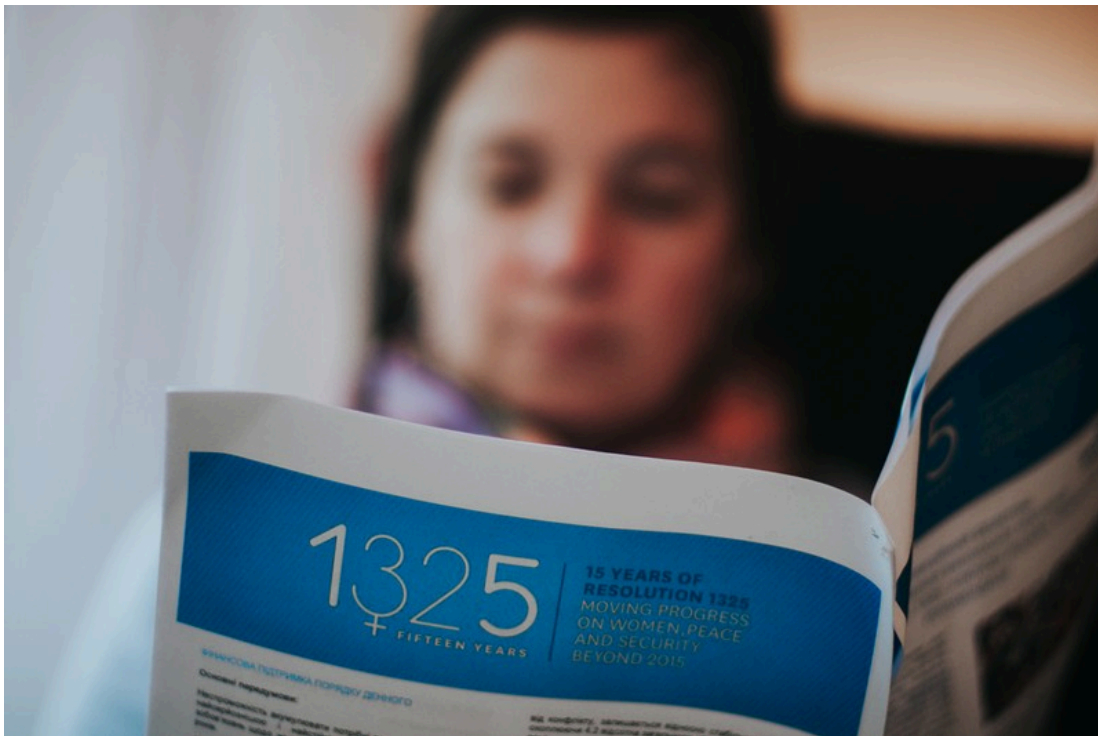
Мене якраз 2005 року запросили працювати директоркою департаменту сімейної і гендерної політики в Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту. Це був зовсім інший досвід. І державна служба, повірте, в ті часи була ще радянського зразка, а не прогресивна державна служба, яку знає американський досвід, канадський, європейський. Було ще дуже багато стереотипів.

А проте завдяки проектам, які були дуже сильними і які координувала ПРООН, гендерний департамент у Міністерстві сім'ї та молоді був вельми прогресивним. Чому? Тому що весь час усі працівники департаменту брали участь в усіх програмах, усі проходили тренінги. Яскравий приклад — Лариса Колос. Тоді вона працювала в міністерстві, познайомилася там із проблемами гендерної політики і прав жінок і після роботи в міністерстві створила свою громадську феміністичну організацію Школа рівних можливостей[11].

Коли я прийшла в міністерство, ми справді працювали на виконання міжнародних зобов'язань. Ми відкривали Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок[12] і чітко дивилися, що нам треба робити. Ми відкрито співпрацювали з усіма громадськими організаціями, ба більше, у нас на той час виникла така собі мережа, ми щоп'ятниці зустрічалися. Завдяки нашій співпраці і тому, що я спочатку була в громадському русі, а потім пішла в міністерство, мені вдавалося залучати відомих експерток і експертів для роботи в міністерстві. Ми постійно виробляли план дій, усі програми писали спільно з ними, усі засідання — усе робили разом із громадськими організаціями.

Однак уряди постійно мінялися, приходили нові міністри, заступники міністрів, які хотіли бачити свою команду. Довелося іти з посади. Так я знову повернулася в громадські організації і продовжила працювати.

Т. М.: Які феміністичні ідеї вам найближчі і чому?

Е. Л.: Як тоді, так і тепер для мене залишається актуальним насамперед жіноче лідерство. Без нього ми нікуди не дінемося: якщо не буде жіночого лідерства — я в цьому особисто переконалася — не буде далі й жінок, які говоритимуть про права жінок.

Друге — це феміністична освіта, яка пояснювала б, що таке феміністична ідеологія, чому вона важлива і чому вона повинна бути частиною ідеології країни.

Наступне — це репродуктивні права жінок, а також протидія сексизму і дискримінації. Це для мене головне.

Т. М.: На вашу думку, якій феміністичній проблематиці слід приділяти більше уваги в Україні?

Е. Л.: Нині відбувається наступ на репродуктивні права жінок, досі ж цій темі дуже мало приділяли уваги. На жаль, репродуктивні права жінок в Україні ще з 1990-х років не було чітко заявлено, а програми з репродуктивного здоров'я мали радше медичний характер. Узагалі, цей напрям роботи не розвинувся в Україні так потужно, як інші права жінок. У нас не було мережі, як та, яку ми створили для сфери жіночого лідерства, чи навіть організацій, які працювали би просто для донесення інформації.

У сфері охорони жіночого здоров'я такої мережі немає, жінки тут мало знають про свої права. Цій тематиці не приділяли уваги саме в донесенні її через феміністичні ідеї.

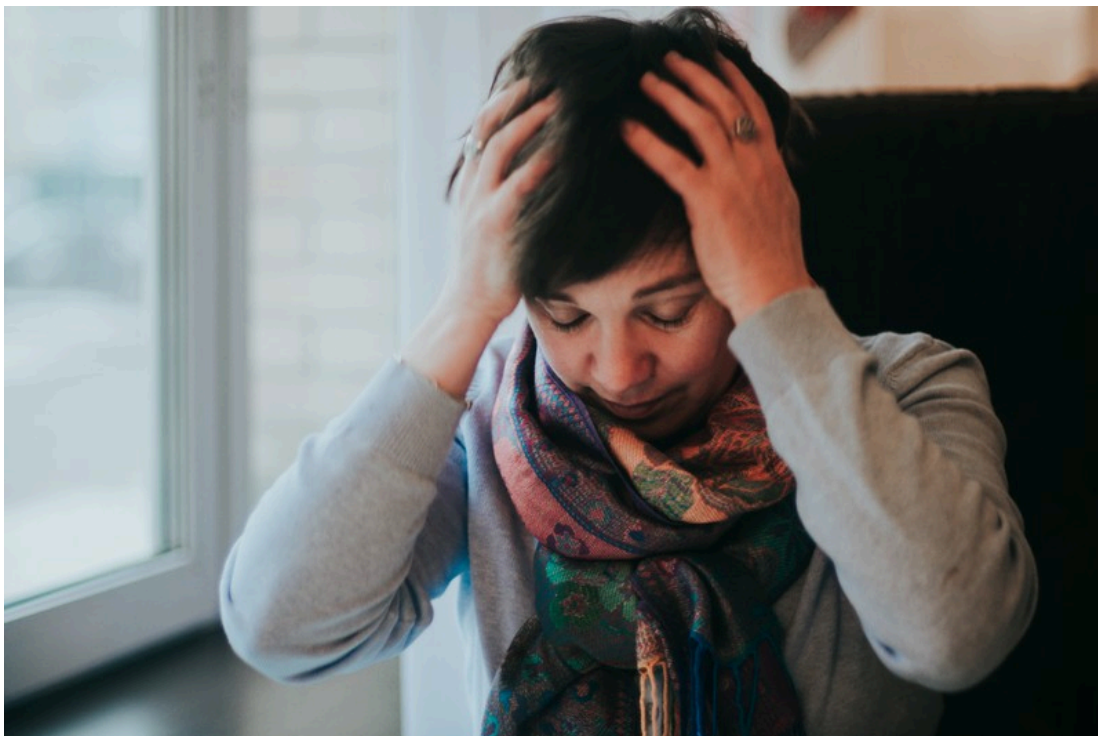
Т. М.: До речі, на Громадському радіо виходитиме нова програма «Правда про жіноче здоров'я» за підтримки Всеукраїнської жіночої єврейської організації «Проект Кешер», що займається якраз проблемами жіночого здоров'я.

Е. Л.: Дуже важливо порушувати ці питання. Я пов'язую репродуктивне здоров'я з жіночим лідерством. От мені, коли я була молодою дівчиною, подавали жіноче лідерство, права жінок у контексті того, що я жінка, бо маю своє тіло, отже, повинна мати право на це тіло. З цієї позиції варто

далі вже будувати сім'ю. А багатьом дівчатам цього не казали.

Наприклад, певний час в освітніх закладах навіть існував предмет про репродуктивне здоров'я, на уроках якого здебільшого пояснювали, що не треба робити, щоб не завагітніти.

Цю тематику ніколи не розглядали крізь призму теорії фемінізму і прав жінки. Натомість повторювалися своєрідні мантри «ти повинна народити, ти повинна бути матір'ю» тощо. Я особисто з такими питаннями познайомилася десь у 25 років. Це були перші книжки програми Фонду «Відродження» про здоровий спосіб життя. Вони розповідали жінкам про жіноче тіло, а чоловікам — про чоловіче тіло. У широкому продажі цих книжок не було, для всіх це тоді стало відкриттям.

Т. М.: Чи ви маєте власну організацію, і з якою тематикою вона працює?

Е. Л.: Я свого часу працювала і співпрацювала в різних організаціях, намагалася сприяти їхньому розвитку. Тоді я не мала на меті створювати власну організацію, лише прагнула допомогти іншим закласти їхні мережеві чи просто організації. Ми засновували організації в Дніпропетровську, Харкові, Чернівцях. Ольга Осовська діяла в Чернівцях, Олена Семиколєнова — у Сімферополі, Анна Войнич і Олена Лазоренко створили Жіночий інформаційно-консультативний центр у Дніпропетровську. І я співпрацювала з ними, допомагала їм засновувати свої жіночі організації.

Паралельно я ще займалася молодіжною політикою, розвивала серед молоді гендерну тематику, зокрема тему про права дівчат. І у мене не було мети створювати саме жіночі організації, бо я розуміла, що жіноча тема має бути інтегральною, наскрізною. У нас були так звані дівочі клуби. Навіть коли ми займалися дебатами, то в темах дебатних турнірів обов'язково були гендерні аспекти і феміністична тематика.

У 2003 році ми заснували Центр розвитку демократії[13], і він не був суто жіночим, або тільки для жінок, або лише з жіночої теми. Я знову розглядала питання гендерної політики і прав жінок як інтегральні, які червоною ниткою проходять в усіх програмах, що ними ми займалися. Пізніше ми відійшли від молодіжної тематики: дебатні клуби почали самостійно розвиватися по всій Україні, і надалі ми більше працювали для державних службовців, займалися їхньою освітою.

Ми викладали їм, що таке гендерна політика, що таке фемінізм, що таке права жінок, як розглядати й інтегрувати права жінок, гендерну політику в публічну сферу, державну службу тощо. Тоді я професійно почала займатися громадською роботою в Центрі розвитку демократії. У нас у статуті є ще один напрям — це права жінок, жіноче лідерство і гендерна політика, впровадження гендерної політики.

Т. М.: На вашу думку, які найбільші успіхи феміністичного руху в Україні?

Е. Л.: Передусім це аналіз українського законодавства[14]. Було зроблено дуже різноплановий, усебічний аналіз, який показав, як варто це професійно робити.

По-друге, це привернення уваги і винесення на державний рівень тематики гендерного насильства, торгівлі людьми.

По-третє, було написано чимало літератури на гендерну тематику, створено гендерні освітні і ресурсні центри. Гендерна тематика ввійшла в освіту, і це дуже важливо.

Т. М.: З якими викликами стикається феміністичний рух? Які найбільші проблеми, що їх можна виокремити?

Е. Л.: Мало жінок знають, що таке фемінізм. Знову ж таки, проблемою залишається те, що ми не пішли з гендерною темою і правами жінок, так би мовити, в люди, в народ. Натомість ми створили свої мережі і почали реалізовувати тільки свої проекти. Тобто за роки незалежності ми не нав'язали достатньо гендер і фемінізм різним громадським організаціям. Хоча, наприклад, ВІЛ-сервісним організаціям гендерну політику прищепили тільки завдяки тиску міжнародних донорських організацій. Тобто тиснули на них не ми, не жіночі організації гендерного спрямування, а міжнародні донори.

Тому в моєму розумінні ніколи не було панацеєю створити жіночу організацію заради жінок або гендерну організацію заради гендеру. Я розуміла, що це безглуздо, бо треба гендер і права жінок інтегрувати в різні сфери. Для мене це виклик, який ми не побачили, не зрозуміли, і наразі він найбільший. Дуже добре, що міжнародні донори вже це розуміють. Гендер зробили складником екологічних і молодіжних питань.

Т. М.: Які недавно, уже у 2000-х роках створені феміністичні ініціативи вам подобаються? На які феміністичні проекти ви звертаєте увагу?

Е. Л.: Передусім це група Фемінізм УА[15] у Фейсбуці.

По-друге, поява жіночого руху у ВІЛ-сервісному русі, маю на увазі організацію «Позитивні жінки»[16]. Раніше це були тільки Світлана Мороз, Олена Стрижак, нині це Ліна Ярославська, Віра Варинга й інші. У них уже піросла нова генерація, і це свідчить про те, що вони правильно працюють. Для мене це був бальзам на душу, що я теж стояла біля джерел цієї організації. Тепер вони перетворилися на потужну організацію, одну з найвпливовіших у феміністичному русі. Вони проводять «16 днів проти гендерного насильства», долучаються до інших проектів.

По-третє, створення Гендерного музею[17]. Я вважаю це величезним здобутком України — що є такий музей.

Т. М.: Ви згадали Фемінізм УА, а якщо взагалі говорити про активізм і сучасні технології — Фейсбук, можливість поширення інформації онлайн, — як гадаєте, це допомагає поширювати ідеї чи, може, не так сильно, як хотілося б?

Е. Л.: Раніше я дуже пишалася, що існує сторінка Фемінізм УА. Тепер мені здається, є дуже багато людей, які спеціально її знищують оцими всіма конфліктами. Запускаються якісь спеціальні «козачки», які просто створюють непотрібні скандали, конфлікти, дискусії, котрі відволікають від фемінізму. У мене склалося враження, що існують люди, які спеціально туди заходять і намагаються повернути нашу увагу в інше русло, показати, мовляв, «ось, дивіться, фемінізм — це насамперед сварки і скандали».

Я, наприклад, знаю молодих феміністок, які спочатку долучилися до Фемінізм УА, а потім вийшли і створили власні сторінки — ліберальний фемінізм, ще якийсь фемінізм. Я їх питаю: «Чому ви вийшли?» — «А нам не подобається, скільки там статей про годування груддю». Я кажу: «Ну, якщо вам не сподобалося, то просто собі відійдіть, не читайте, підіть далі. Якщо мені якась стаття на всьому ресурсі не подобається, я її не суджу за кількома постами, правда?» Я ціную, що є такий ресурс. Я читаю те, що мені цікаво. Я додаю те, що мені цікаво, а на якісь дріб'язкові речі не вважаю. Для мене це показує, що є люди, які не розуміють, що будь-яка згуртованість — це плюс для феміністок, плюс для всіх.

Т. М.: Що ви думаєте про низовий активізм і протестну діяльність? Він потрібен фемінізму чи ні?

Е. Л.: Потрібен. Мало того, я хочу сказати, що бачила виступи на різних феміністичних конференціях різних феміністок із різних країн і їхні вуличні протести. У мене мурашки по тілу йшли від щастя, що це там було. А в Україні, на жаль, мало таких подій; я підтримую всі наші протестні акції і хочу, щоб на них було більше учасників і учасниць.

У мене є мрія, щоб усі жінки в Україні в усіх містах об'єдналися, вийшли на протести і показали силу жіночого руху, взагалі те, наскільки жінки сильні і готові боротися проти насильства і дискримінації. Боротися не проти чоловіків, а проти насильства і дискримінації над жінками, чоловіками, дівчатами, хлопчиками.

Т. М.: Як і будь-який активізм, робота з жіночими, феміністичними питаннями буває емоційно виснажливою, втомливою. Як ви відновлюєте психологічний баланс? Що вас так багато років надихає і далі займатися цією проблемою?

Е. Л.: По-перше, я згадую себе. Згадую молодю дівчиною, яку привела мама, яку підтримала Олена Суслова і сказала «давай, вперед!». Підтримали і Галина Дацюк, і Надія Самуляк, і інші. Вони були старшими за мене, але весь час казали «давай, давай, починай». Для мене це була дуже важлива підтримка.

По-друге, я люблю ходити на тренінги, на яких уже була. Здавалося б, про фемінізм я вже сама можу проводити тренінги, але я люблю ходити як учасниця, просто брати участь. Я відкриваю для себе щось нове, переглядаю сторінки свого життя. Я розумію, що треба пам'ятати основи, отримувати нові знання з різних джерел і від нових учителів.

По-третє, я розумію, що в кожній людині настає вигорання і треба просто перемикається на якусь іншу діяльність, щоб відновлювати сили і йти далі й далі.

Фото Олени Ангелової.

[1] <https://www.facebook.com/profile.php?id=100004498835294>

[2] <http://ddcentr.org.ua/ua/>

[3] <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273-2018-%D0%BF>

[4] <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80>

[5] <https://www.facebook.com/genderstrategicplatform/>

[6]

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%8E%D0%B7_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%BE%D0%BA

[7] <http://www.wicc.net.ua/>

[8] <http://www.rozrada.kiev.ua/>

[9] <https://wcu-network.org.ua>

[10] Докладніше тут:

http://gender.org.ua/images/lib/mechanizm_2011.pdf

[11] <http://gender-ua.org/pro-nas/shkola-rivnikh-mozhливостей>

[12] http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207

[13] <http://ddcentr.org.ua/ua/component/contact/contact/1-ella-lamakh.html>

[14] Результати див. тут: <http://gender.org.ua>, а також в інтерв'ю з Тамарою Мельник: <https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/bezstrashni/interv-yu-z-tamaroyu-melnik-pro-istoriyu-gendernoi-politiki-v-ukraini-134455.html>

[15] <https://www.facebook.com/groups/feminism.ua/>

[16] <https://www.facebook.com/PositiveWomenUkraine/>

[17] <http://gendermuseum.com/>

4 жовтня 2018